21/06/2024

Σκέψεις με αφορμή το Ψυχοσάββατο

Μητροπολιτικό Έργο / Ι.Μ. Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας

Στη ζωή της Εκκλησίας δεν υπάρχουν νεκροί. Οι άνθρωποι είναι ζωντανοί και στον επίγειο κόσμο και στον ουράνιο. Γι' αυτόν το λόγο οι ίδιοι οι Απόστολοι θέσπισαν προσευχές ειδικές με ευχές για τους κεκοιμημένους για δύο βασικούς λόγους.

- **Του Μητροπολίτη Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας κ. Ειρηναίου**

Πρώτον· τη βεβαιότητα και την πίστη της χριστιανικής διδασκαλίας στη μεταθανάτια ζωή, την ανάσταση των νεκρών σωμάτων, τη Δευτέρα Παρουσία του Χριστού, την τελική κρίση των ανθρώπων και την αιώνια ζωή στη Βασιλεία των Ουρανών.

Και δεύτερον· την έννοια της Εκκλησίας ως σώμα Χριστού με ζωντανά μέλη-

όργανα και την ζωή της Εκκλησίας ως κοινωνία Αγίων, ζωντανών και κεκοιμημένων.

Έτσι λοιπόν το βιβλίο των Αποστολικών Διαταγών ορίζει και μεριμνά για την ανάπαυση των ψυχών με προσευχές και με έργα αγάπης. Καθορίζει με κέντρο την ημέρα του θανάτου του ανθρώπου τις τριήμερες, τις εννιάμερες, τις τεσσαρακοστές και τις ετήσιες προσευχές, αυτές που σήμερα λέμε τρισάγια και μνημόσυνα.

Αργότερα η Εκκλησία δημιουργεί και δύο Ψυχοσάββατα. Το πρώτο Σάββατο πριν την Κυριακή της Απόκρεω και το δεύτερο πριν την Κυριακή της Πεντηκοστής. Όλες οι ανωτέρω τελετές προέρχονται από αρχαιοελληνικές και εβραϊκές νεκρικές τελετές τις οποίες εκχριστιάνισαν οι Πατέρες στηριζόμενοι στην Αγία Γραφή.

Λέει σχετικά στο έργο του «Περί των εν πίστει κεκοιμημένων» ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός: «Και οι Ιουδαίοι πρόσφεραν θυσίες για την εξάλειψη των αμαρτιών των μετ’ ευσεβείας κοιμωμένων».[1]

Το Σάββατο της Πεντηκοστής αναφέρεται και ως «Σάββατο των Ροσαλίων» (από το λατινικό: Rosalia). Τα Rosalia ήταν ρωμαϊκή εορτή προς τιμήν των νεκρών. Η ίδια εορτή αναφέρεται και στους βυζαντινούς χρόνους ως «Ροδοφόρια» ή και «Ροζάλια» και γίνονταν στη Βασιλεύουσα τους μήνες Μάιο ή Ιούνιο. Ήταν γιορτή της άνοιξης η οποία συνδέθηκε με τους νεκρούς, πηγαίνοντας λουλούδια στους τάφους των νεκρών και κυρίως των μαρτύρων. Υπάρχει και ο στίχος που λέει:

Όλα τα Σάββατα να παν, να παν και να γυρίσουν

του Ρουσαλιού το Σάββατο ποτές να μη γυρίσει.

Αργότερα τα λουλούδια άρχισαν να προσφέρονταν ως ένδειξη τιμής και σεβασμού και στον κάθε νεκρό. Επιπλέον δόθηκε ο θεολογικός συμβολισμός των κολλύβων. Το σιτάρι συμβολίζει την ταφή, την ανάσταση και την πέρα από τον τάφο ζωή του ανθρώπου, καθώς, πέφτοντας στη γη, σαπίζει και «πεθαίνει». Απ’ αυτόν το «θάνατό» του όμως βλασταίνει μία νέα ζωή.

Τα Ψυχοσάββατα ήταν μέρες που δεν εργάζονταν ο κόσμος και μάλιστα για όσους δεν τηρούσαν την αργία λέγονταν ότι είναι αναθεματισμένοι. Κι επειδή πίστευαν πως αυτές τις ημέρες οι ψυχές των νεκρών κυκλοφορούν ανάμεσα στους ζωντανούς απαγορεύεται κυρίως το ράψιμο από τις γυναίκες γιατί θεωρείται ότι τρυπούν τις ψυχές.[2]

Η Εκκλησία καθιέρωσε αυτόν τον τρόπο επικοινωνίας με τις ψυχές των νεκρών επειδή πιστεύει και διδάσκει την αιώνια ζωή. Είναι μία ευκαιρία, λόγω του Ψυχοσάββατου, να αναφερθούμε στη διδασκαλία της Εκκλησίας για τη ζωή της ψυχής μετά το σωματικό θάνατο.

Η ζωή της ψυχής μετά το σωματικό θάνατο, ή όπως την ονομάζουν άλλοι «μέση κατάσταση των ψυχών» για τους ορθόδοξους είναι η ζωή που ζει η ψυχή μετά την έξοδό της από το σώμα μέχρι τη Δευτέρα Παρουσία, οπότε, μετά την κοινή Ανάσταση, θα λάβει το «οικείον» σώμα μεταμορφωμένο και άφθαρτο. Την ονόμασαν αυτή την κατάσταση οι Πατέρες «μέση κατάσταση», διότι ἡ ψυχή βρίσκεται σε κατάσταση αναμονής και προσμονής της αναστάσεως και της Δευτέρας Παρουσίας του Κυρίου. Παραμένοντας στην κατάσταση αυτή η ψυχή, προγεύεται την παραδείσια μακαριότητα ή τις τιμωρίες της Κολάσεως. Στη μέση κατάσταση δηλαδή ούτε οι δίκαιοι απολαμβάνουν όσα θα ζήσουν και θα απολαύσουν στη Βασιλεία των Ουρανών, ούτε οι αμετανόητοι αμαρτωλοί υφίστανται την τέλεια κόλαση.

Σε πολλά πατερικά κείμενα σχετικά με την εσχατολογία παρατηρούμε να γίνεται διάκριση ανάμεσα στον Παράδεισο και στη Βασιλεία του Θεού και ανάμεσα στον Άδη και στην Κόλαση. Έτσι, ονομάζουν «Παράδεισο» την κατάσταση εκείνη όπου έρχονται οι δίκαιοι και οι Άγιοι μετά την κοίμησή τους. «Βασιλεία του Θεού» την κατάσταση εκείνη όπου θα εισέλθουν οι Άγιοι μετά την ανάσταση των σωμάτων τους. «Άδη» εκεί μεταβαίνουν οι μη σεσωσμένοι αμαρτωλοί μετά το θάνατό τους. «Κόλαση» εκεί θα εισέλθουν οι μη σεσωσμένοι αμαρτωλοί μετά την ανάσταση των σωμάτων τους και την τελική κρίση. Σε πολλούς Πατέρες όμως ο Παράδεισος και η Βασιλεία του Θεού ταυτίζονται καθώς και ο Άδης και η Κόλαση, όπως θα δούμε αναλυτικά.

Ο Μέγας Αθανάσιος μας λέει ότι οι δίκαιοι μετά το θάνατό τους δοκιμάζουν «μερικήν απόλαυσιν» οι δε αμαρτωλοί «μερικήν κόλασιν». Λέει χαρακτηριστικά: «Τί νομίζετε λοιπόν, ότι έλαβαν οι δίκαιοι τα αγαθά που τους ανήκουν και οι αμαρτωλοί την Κόλαση; Καθόλου. Όμως προαπολαμβάνουν την χαρά αυτή του Παραδείσου οι ψυχές των Αγίων. Και είναι αυτή μερική απόλαυση, όπως και η λύπη, που έχουν οι αμαρτωλοί, μερική κόλαση».

Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος επίσης, ερμηνεύοντας το χωρίο «ίνα μη χωρίς ημών τελειωθώσι»,[3] υποστηρίζει ότι οι δίκαιοι, οι οποίοι μετέστησαν στην άλλη ζωή, δεν έχουν απολαύσει ακόμη τα αγαθά της αιώνιας ζωής, διότι περιμένουν εμάς.

Όταν λέμε Παράδεισο ή Κόλαση δεν εννοούμε τόπους αισθητούς. Είναι τρόπος ζωής και όχι τόπος. Είναι κατάσταση ζωής άυλης και ασώματης, κατά τον άγιο Γρηγόριο Νύσσης.

Κατά δε την εμπειρία των Αγίων μας, ο ίδιος ο Θεός σε σχέση με τον άνθρωπο βιώνεται ως Παράδεισος, ή βιώνεται ως Κόλαση. Ο π. Ιωάννης Ρωμανίδης λέει επιγραμματικά: «Το ίδιον το εκπηγάζον εκ του Χριστού χρυσόν φως της δόξης, μέσα εις το οποίον περικλείονται οι φίλοι του, γίνεται κόκκινον καθώς κυλά προς τα κάτω, διά ν' αγκαλιάσει αυτή η ιδία θεία αγάπη, τους «κατηραμένους» που την βλέπουν ως δύναμιν κολαστικήν».

Στην Εκκλησία είμαστε βέβαιοι ότι οι ψυχές ζουν μετά το θάνατο του σώματος. Στην Αγία Γραφή έχουμε πολλά χωρία που το βεβαιώνουν.

Στην Παλαιά Διαθήκη αναφέρεται ότι «ο Αβραάμ απέθανε και προσετέθη τω λαώ αυτού»,[4] δηλαδή στους δίκαιους προγόνους του. Ο προφήτης Ηλίας ανέστησε τον υιό της χήρας στα Σαρεπτά. Προσευχήθηκε στο Θεό και είπε· «Κύριε, ο Θεός, επιστραφήτω δη η ψυχή του παιδαρίου τούτου εις αυτόν».[5] Και πραγματικά, μετά την προσευχή, επέστρεψε η ψυχή του παιδιού στο σώμα του και έζησε πολλά χρόνια.

Ο τετραήμερος Λάζαρος, η θυγατέρα του Ιαείρου, ο γιός της χήρας της Ναΐν, όλων αυτών οι ψυχές επέστρεψαν στα αντίστοιχα σώματά τους με το λόγο του Χριστού.

Ο Ίδιος ο Κύριος είπε στο ληστή· «Σήμερον μετ' εμού έση εν τω Παραδείσῳ».[6] Αλλά, ο ληστής βρισκόταν στο τέλος της επίγειας ζωής του. Επομένως αφού το σταυρωμένο του σώμα σε λίγο θα πέθαινε, η ψυχή του Ληστή ήταν εκείνη που θα βρισκόταν με τον Κύριο στον Παράδεισο.

Επίσης έχουμε αναφορές και στους Πατέρες. Αναφέρουμε ένα παράδειγμα. Ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης στο λόγο του «Περί ψυχής και αναστάσεως» μας αναφέρει: «Οι ψυχές όχι μόνο ζουν μετά τον θάνατο, αλλά, όσες είχαν ενδυθεί την αρετή, καταφεύγουν στον αγαθό κόλπο του Αβραάμ, ενώ των αμαρτωλών οι ψυχές, λόγω του ότι δεν έχουν το φωτεινό ένδυμα των αρετών, η έλλειψη αυτή γίνεται φλόγα που τις κατατρώγει. Εμείς προσευχόμαστε για τους κεκοιμημένους αδελφούς μας επειδή τους αγαπάμε. Αισθανόμαστε εμείς χαρά και ευτυχία προσευχόμενοι γι' αυτούς. Αισθανόμαστε ενότητα. Δεν κάνουμε προσευχές και λειτουργίες επειδή ο Θεός διαφορετικά θα παραμελήσει τους κεκοιμημένους. Προσευχόμαστε γι' αυτούς επειδή γνωρίζουμε πως τους αγαπά και τους φροντίζει και θεωρούμε πως έχουμε

το προνόμιο να ενώνουμε την αγάπη μας γι’ αυτούς με την αγάπη του Θεού. Ζώντες και τεθνεώτες, είμαστε όλοι μέλη της ίδιας οικογένειας· έτσι, ζώντες και τεθνεώτες, πρέπει να παρακαλούμε ο ένας για τον άλλον».

Δεν μας είναι γνωστός ο τρόπος με τον οποίο δρα η προσευχή μας και ευεργετούνται οι κεκοιμημένοι. Όπως ακριβώς δεν ξέρουμε και δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε πώς δρα η προσευχή μας και βοηθά τους ζώντες αδελφούς μας.

Μια πολύ ωραία θέση πάνω σ’ αυτό το θέμα έχει ο Μητροπολίτης Κάλλιστος Ware και λέει: «Από προσωπική πείρα ξέρουμε πως η προσευχή για τους άλλους είναι αποτελεσματική κι έτσι συνεχίζουμε να την εξασκούμε. Αλλά αυτή η προσευχή, είτε προσφέρεται για τους ζώντες, είτε για τους τεθνεώτες, λειτουργεί κατά ένα τρόπο που μένει μυστηριώδης. Είμαστε ανίκανοι να βυθομετρήσουμε την ακριβή αλληλεπίδραση μεταξύ της πράξεως της προσευχής, της ελευθέρας βούλησης του άλλου προσώπου και της Χάριτος και προγνώσεως του Θεού. Όταν προσευχόμαστε για τους κεκοιμημένους, μας αρκεί να ξέρουμε πως διαρκώς αναπτύσσεται ἡ αγάπη τους για το Θεό, κι έτσι χρειάζονται την υποστήριξή μας. Τα υπόλοιπα ας τα αφήσουμε στο Θεό».[7]

Ας δούμε ακριβώς το λόγο για τον οποίο θεσπίστηκαν τα Ψυχοσάββατα·

«Σήμερα εμείς οι πιστοί τελούμε τη μνήμη ονομαστικά όλων των νεκρών, που έχουν πριν από αιώνες κοιμηθεί μέσα στην πίστη και έζησαν με ευσέβεια και φόβο Θεού. Ας ανυμνήσουμε λοιπόν τον Σωτήρα μας Κύριο, προσευχόμενοι εκτενώς γι’ αυτούς, ώστε την ώρα της Κρίσεως να έχουν καλή απολογία ενώπιον του Κυρίου και Θεού μας, ο Οποίος θα κρίνει όλους τους ανθρώπους της γης».

Με ποιους τρόπους η Εκκλησία προσεύχεται για τους κεκοιμημένους;

Α) Με τα τρισάγια και τα μνημόσυνα:

Αυτά είναι:

1) Τα τρίτα. Συμβολίζουν την Ανάσταση του Κυρίου μετά την τριήμερη παραμονή του στον τάφο και ευχόμαστε να αναστηθεί ο νεκρός στη Βασιλεία των Ουρανών.

2) Τα ένατα. Τελούνται προς τιμήν των εννέα αγγελικών ταγμάτων με την ευχή η ψυχή να βρεθεί μετά των Αγγέλων.

3 Τα σαράντα. Τελούνται προς τιμήν της Αναλήψεως του Κυρίου με την ευχή να αναληφθεί ο νεκρός στο θρόνο του Θεού.

4) Τα ετήσια. Τελούνται την επέτειο ημέρα του θανάτου, επειδή ο θάνατος του

κεκοιμημένου γίνεται πλέον γενέθλιος ημέρα στην αιώνια ζωή.

Τα δύο Ψυχοσάββατα τελούνται για όλους τους νεκρούς που δεν έχουν τάφο, που δεν έγιναν μνημόσυνα και στερήθηκαν της ωφέλειας της προσευχής, είτε επειδή πνίγηκαν στη θάλασσα, είτε επειδή πέθαναν στα ξένα, είτε επειδή χάθηκαν με τη θεολογική σημασία που είπαμε παραπάνω. Το βιβλίο της Παρακλητικής επιβεβαιώνει τη θέση αυτή λέγοντας: «Σήμερα προσευχόμαστε για τους νεκρούς όλων των αιώνων και ευχόμαστε για τη σωτηρία και αυτών που έζησαν με ευσέβεια και φόβο Θεού, αλλά και για όλους τους ληστές, τους κλέφτες, τους τυμβωρύχους και όλους όσους έχουν κάνει κακά πράγματα».

Β) Με τη Θεία Λειτουργία.

Η Θεία Λειτουργία είναι ο κυριότερος τρόπος προσευχής και επικοινωνίας με τους κεκοιμημένους. Χωρίς τη Θεία Λειτουργία όλα τα προηγούμενα δεν έχουν αξία. Εκεί ενώνεται η γη με τον ουρανό, η επίγεια και η επουράνια Εκκλησία και κοινωνούν τον Χριστό οι ζωντανοί της γης και οι ζωντανοί του ουρανού. Πως γίνεται αυτό; Μας το μεταφέρει όμορφα ο άγιος Συμεών επίσκοπος Θεσσαλονίκης:

«Στην ιερά προσκομιδή έχουμε τη δυνατότητα να δούμε τον ίδιο τον Ιησού και την Εκκλησία Του όλη. Στο μέσο βρίσκεται Εκείνος, που είναι το αληθινό φως, η Μητέρα Του στα δεξιά και οι Άγγελοι και οι Άγιοι στα αριστερά. Από κάτω δε όλο το πλήθος των ευσεβών που πίστευσαν σ’ Αυτόν. Και αυτό είναι το μέγα μυστήριο. Ο Θεός ανάμεσα στους ανθρώπους και ο Θεός εν μέσω θεών, που θεώνονται από τον κατά φύση Θεό, ο Οποίος σαρκώθηκε γι’ αυτούς. Και αυτή είναι η μέλλουσα Βασιλεία και το πολίτευμα της αιώνιας ζωής· Το να είναι Θεός ανάμεσά μας, να Τον βλέπουμε και να Τον μεταλαμβάνουμε».

Οι άγιοι Πατέρες μας Νικόλαος Καβάσιλας και Ιωάννης Χρυσόστομος μας βεβαιώνουν πως τον αγιασμό, που μεταδίδει η Θεία Κοινωνία στους ζωντανούς, δεν τον στερούνται ούτε οι κεκοιμημένοι αδελφοί μας. Αλλά τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αυτό, μόνο ο Χριστός τον γνωρίζει. Μας λέει λοιπόν·

«Ο Χριστός μεταδίδει τον εαυτό Του στους κεκοιμημένους κατά τρόπο που μόνο Αυτός γνωρίζει. Διότι τον αγιασμό που μεταδίδει η Θεία Κοινωνία στους ζωντανούς δεν τον στερούνται οι κοιμηθέντες. Γι’ αυτό το λόγο ο λειτουργός, αφού μνημονεύσει τους ζώντες αδελφούς, συνεχίζει με τη μνημόνευση των κοιμηθέντων αδελφών. Οι ψυχές των κεκοιμημένων ελπίζουν αποκλειστικά στο έλεος του Χριστού. Και αυτό το έλεος ζητούν γι’ αυτές οι ζωντανοί».

Τονίζουν δε οι Πατέρες μας ότι οι ψυχές καθαίρονται, τους αφαιρούνται οφειλές, τους σβήνονται αμαρτίες και αξιώνονται να γίνουν μέτοχοι της κοινωνίας του

Σωτήρα μας Χριστού. Ο άγιος Κύριλλος Ιεροσολύμων λέει ότι πιστεύουμε ότι οι ψυχές, υπέρ των οποίων δεόμαστε κατά την ώρα της αγίας θυσίας του Χριστού, έχουν μεγάλη ωφέλεια και ανακούφιση. Επίσης, γνωρίζουμε ότι η Θεία Λειτουργία είναι η κοινωνία των Αγίων και σ' αυτό το μυστήριο των μυστηρίων όπου ενώνεται ο ουρανός και η γη βρίσκονται όλα τα δημιουργήματα του Θεού, τα ζώντα και τα κεκοιμημένα. Όλη η Εκκλησία είναι παρούσα, διότι όπως λέει ο απόστολος Παύλος, «είτε ζούμε, είτε πεθαίνουμε στον Κύριο ανήκουμε. Γιατί ο Κύριος γι' αυτό το σκοπό πέθανε πάνω στο Σταυρό και αναστήθηκε και έλαβε πάλι ως άνθρωπος τη ζωή, για να είναι Κύριος και των νεκρών και των ζωντανών».[8]

Γ) Με την ελεημοσύνη

Βοηθούμε τους κεκοιμημένους και με τις ελεημοσύνες που κάνουμε για την ανάπαυσή τους. Στην πράξη της Εκκλησίας η ελεημοσύνη υπέρ των κεκοιμημένων εφαρμόζεται από τους πρώτους χρόνους του χριστιανισμού. Ο άγιος Ιερώνυμος συνεχάρη κάποιον πενθούντα χριστιανό, διότι ενώ οι άλλοι έρραιναν τον τάφο των νεκρών τους με ρόδα και με κρίνα, αυτός τον έρραινε με τις ελεημοσύνες που έκανε υπέρ αναπαύσεως της αειμνήστου συζύγου του.

Ο ιερός Χρυσόστομος, στην 62η ομιλία της ερμηνείας του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου, προτρέπει να τιμούμε τον απελθόντα όχι με θρήνους και κοπετούς και μοιρολόγια, αλλά με ελεημοσύνες, ευεργεσίες και λειτουργίες. «Θέλεις να τιμήσεις τον απελθόντα; Τίμησέ τον με άλλον τρόπο, κάνοντας ελεημοσύνες, ευεργεσίες και λειτουργίες».[9]

Ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός στο περισπούδαστο έργο του «Περί των εν πίστει κεκοιμημένων», αναφέρει μαρτυρία του ιερού Χρυσοστόμου, ο οποίος παρακινεί τους πιστούς να αφήσουν εντολή στους δικούς τους να τους βοηθούν με ελεημοσύνες, όταν θα αναχωρήσουν από αυτή τη ζωή. «Εάν δεν πρόλαβες όσο ήσουν στη ζωή να τακτοποιήσεις όλα τα ζητήματα της ψυχής σου, έστω και στα τελευταία της ζωής σου να δώσεις εντολή στους δικούς σου να σε βοηθούν με αγαθά έργα, δηλαδή με ελεημοσύνες και προσφορές. Έτσι θα μαλακώσεις τον Λυτρωτή απέναντί σου. Διότι αυτά τα έργα γίνονται ευχαρίστως δεκτά από τον Θεό».[10]

Εάν θέλουμε κι εμείς να βοηθήσουμε τους δικούς μας κεκοιμημένους μπορούμε αντί στεφάνων να κάνουμε αγαθοεργίες είτε σε εμπερίστατα πρόσωπα και οικογένειες που γνωρίζουμε ή σε φιλανθρωπικές δομές και δράσεις της τοπικής μας Εκκλησίας.

Συμμετέχοντες στη Θεία Λειτουργία και στα τρισάγια που θα τελεσθούν στους

Ιερούς Ναούς όλης της χώρας για το Ψυχοσάββατο, επισκεπτόμενοι τα κοιμητήρια για να δούμε την κατάληξη της δύναμης, της ομορφιάς, του πλούτου, δηλαδή του ανθρώπινου εγωισμού και της ματαιοδοξίας του, ας ευχηθούμε ο Θεός να αναπαύσει τους κεκοιμημένους αδελφούς μας, συγγενείς και φίλους, ας προσευχηθούμε να τους αξιώσει την είσοδό τους στη Βασιλεία των Ουρανών και ας ελπίσουμε να ελεήσει όλους εμάς που ακόμη ζούμε.

Υποσημειώσεις:

[1] Β΄ Μακ. 12, 45

[2] Νικόλαος Γ. Πολίτης. Λαογραφικά Σύμμεικτα.

[3] Εβρ. 11, 39-40

[4] Γεν. 25, 4

[5] Γ΄ Βασ. 17, 21-23

[6] Λουκ. 23, 43

[7] Kallistos Ware. The Power of the Name: Jesus Prayer in Orthodox Spirituality.

[8] Ρωμ. 14, 8-9

[9] ΕΠΕ 14, 198.

[10] ΕΠΕ 4, 185.

_____

Βιβλιογραφία:
1. «Θάνατος, ανάσταση και αιώνια ζωή», Αθήνα: Εκδ. «Ετοιμασία» – Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέα 2021.

2. J. – P. Migne, Ελληνική Πατρολογία, Εκδ. Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων.

3. Νικόλαος Γ. Πολίτης. Λαογραφικά Σύμμεικτα. Τόμ. Α-Δ. Αθήνα. Ακαδημία Αθηνών: 1920-1985.

4. Αβραάμ Μ. Κοκάλη. Η φροντίδα μας για τους κεκοιμημένους. Αθήναι: Ο Σωτήρ 2012.

5. Kallistos Ware. The Power of the Name: Jesus Prayer in Orthodox Spirituality. Oxford: Fairacres Publications 2000.